

NÉVTELEN LEVELEK, „ANONIM LEVÉL FIRKÁLÓK”

Jókai Mór utolsó versének kérdéséhez

A *Magyar Nemzet* 1906. június 3-i száma közölte Jókai Mór *A vakandok* című versét, amelyet a szerkesztői megjegyzés az író utolsó költeményeként azonosított,¹ ezt az információt pedig néhány folyóirat, többek között a *Pesti Napló* és *A kert* is átvette.² Noha a családi fészek feldúlásáról szóló szöveg Jókai életének utolsó éveiben, a Nagy Bellával kötött második házasságának ideje alatt keletkezett, nincs arra utaló adat, amely alátámasztaná azt, hogy valóban Jókai utolsó verséről lenne szó. A félreértést valószínűleg egy Nagy Bellával készített interjú okozhatta, amely során a riporter egy Jókai-verset kért közlésre az özvegytől, aki vonakodva végül *A vakandok* címűt adta át:

- „ – Egy verset szeretnék a lap számára – mondtam.
Ijedten húzódott odébb.
– Ne kérjen.
– Olyat, ami nem magához és nem magáról szól talán.
– Nincs. És nem akarom, hogy megint beszéljenek rólam, megint lássák a nevemet, megint rikoltozzanak utánam.
– Talán mégis akad egy. Hiszen nekünk van talán legtöbb jogunk Jókai emlékéhez.³
– Keresek. [...]
Végre akadt egy: *A vakandok*.
– Nos, ezt odaadom. Maga tudja, hogy milyen alkalommal született ez. A névtelen levelek idején... Az utolsó vers.”⁴

Az író halálát követően a férje fizikai és mentális bántalmazásával rágalmazott Jókainé⁵ vonakodó válaszai alapján valójában arról lehetett szó, hogy *A vakandok* volt az utolsó vers, amelyet valamely szerkesztőségnek átadni kívánt – tehát a jelző nem a keletkezés idejére, hanem a nyilvánosság elé tárandó szövegek mennyiségére vonatkozott. Ezt meg-

¹ Jókai utolsó verse: *A vakandok*. *Magyar Nemzet*, 1906. június 3., 2. Kézirata: Jókai Mór: *A vakandok*. In: uő: *Jókai Mór költeményei Nagy Bellához*. OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 96–97. folio.

² *Pesti Napló*, 1906. június 3., 14.; *A kert*, 1906. július 1., 413.

³ Jókai az 1904 májusában bekövetkezett haláláig a *Magyar Nemzet* egyik főszerkesztője volt Beksics Gusztáv mellett.

⁴ N. n.: Látogatás Jókai Mórénál. *Magyar Nemzet*, 1906. június 3., 7.

⁵ A Jókai időskori elmeállapotával kapcsolatos híresztelések és egyes Nagy Bellával kapcsolatos képzetek cáfolatát lásd: Lugosi András: *A szerelem bolondja? Jogi-antropológiai tanulmány az öregségről és az örökségről*. *Budapesti Negyed*, 2007/58, 360–410. A Nagy Belláról kialakult kép átrajzolásának jelentős lépéseit lásd: Láng József: *Jókai Mórné Nagy Bella emlékirata*. *ItK*, 1975/3, 355–377.; Láng József: *Dokumentumok Jókai második házasságának történetéhez*. *ItK*, 1976/4, 505–519.

erősíti az a rövidke megjegyzés is, amely révén maga az özvegy hívta fel a figyelmet a mű megírásának körülményeire, kiemelve hogy a vers a „névtelen levelek idején” íródott.

A Nagy Bella által emlegetett anonim levelek érkezése filológiai érvek alapján jóval korábbra datálható, mint a Jókai halálát közvetlenül megelőző időszak. A fiatal, zsidó származású színésznővel kötött házasság miatt az író jelentős magánéleti krízishelyzetbe került,⁶ hiszen úgy a nagyközönség, mint rokonsága eltávolodott tőle, ezt követően pedig számos – elsősorban antiszemita megnyilvánulásként értelmezhető – inzultust szenvedett el. A sértések közé tartozott az anonim levelek érkezése, amelyek többnyire Nagy Bellát és családját próbálták lejáratni és elidegeníteni Jókaitól. Noha már az esküvőt követő hetekből fennmaradt egy Krisztyán Tódor álneven aláírt levélke,⁷ amely a színésznővel kötött polgári házasságot helyezte ironikus keretbe, Jókai magánlevelezésében 1901 folyamán bukkant fel a sértő írások problémája.

1901 novemberének elején Jókainé Pozsonyba utazott, hogy megkezdje színházi körútját,⁸ Jókai pedig ez idő alatt zaklató levelek érkezéséről értesítette nejét: „Az itteni Machbeth-boszorkányok gondoskodnak róla, hogy fertelmes anonym levelekkel fokozzák a boszúságomat irántuk, a miket a mosogató szolgálóikkal íratnak. Nem nekem ártanak vele, de maguknak”.⁹ A cselédség a Jókaiék ellen szőtt intrikák lebonyolításában a levélíráson túl is aktív szerepet vállalt: a rokonok által megvesztegetett alkalmazottak kémkedtek a házaspár után, majd Jókai halálát követően Fényes László röpirataihoz is tanúvallomásokat szolgáltatottak.¹⁰ A kémkedésről maga Jókai is tudott, amint erről beszámolt unokahúga férjének, Ihász Lajosnak:¹¹ „Szomorú az egész dologban csak az, hogy akad egy rokonom, a ki a tisztességgel összeférhetőnek találja a cselédeimet sorra megvesztegetni, hogy a családi dolgaimról neki árulkodjanak s ez árulkodásukat még továbbítja”.¹² Ihász Lajos egy levélben szintén említett egy megvesztegetett alkalmazottat, Csendes Józsefet,¹³ aki „miután nem lett meghallgatva, sőt elutasítva, levélben adta elő tudományát”.¹⁴

A családi levelezésből kiderül, arra is volt példa, hogy a rágalmozó leveleket az író azon rokonainak küldték el, akik a házasságkötést követően jó kapcsolatot ápoltak a házaspárral, Jókai unokahúga, Váli Mari ugyanis két rágalmozó levél érkezéséről számolt be Jókainak:

„Ide mellékelem a gyalázatos levél borítékát, hogy láthassák: milyen módon lehetett az »ajánlottan« feladva, hogy még is el jött hozzám!!!!... A l. patonai póstamester

⁶ Vö. Török Zsuzsa: Öregkor és az életút elbeszélése. Öntükröző eljárások Jókai kései verses önéletrajzában. In: Hansági Ánges – Hermann Zoltán (szerk.): „...író leszek, semmi más...”: Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző eljárások a Jókai-szövegekben, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Köz-alapítvány, 2015, 51–52.

⁷ Krisztyán Tódor Jókai Mórnak, OSzK Kt, Fond V/329.

⁸ A turné az első fellépést követően egy szerveződé zsidóellenes tüntetés miatt szakadt meg. Láng: Jókainé Nagy Bella emlékirata, 369.

⁹ Jókai Mór Jókainé Nagy Bellának, Budapest, 1901. november 5., OSzK Kt, Fond. V/703, 20. levél.

¹⁰ Fényes László: *Jókai Mór utolsó évei*. Budapest, Lipinszky és Társa, 1904; Fényes László: *Jókai Mór utolsó évei körül. Válasz Vészi Józsefnek*. Budapest, Lipinszky és Társa, 1904.

¹¹ Jókai bátyjának, Jókay Károlynak egyik leánya, Etelka Ihász Lajos felesége volt. Az Ihász család jó kapcsolatot ápolt Jókaiékkal a házasságkötést követően is.

¹² Jókai Mór Ihász Lajosnak, Budapest, 1900. szeptember 5., OSzK Kt, Fond V/700. Közli: F. Almási Éva (szerk.): „...az örültek házába akartatok záratni”. *Jókai Mór kiadatlan levelei és Feszty Árpádné Jókai Róza visszaemlékezései*. Budapest, Enciklopédia, 2001, 254.

¹³ Csendes később Fényes pamfletében is szerepelt. Fényes: *Jókai Mór utolsó évei*, 10–11.

¹⁴ Ihász Lajos Jókai Mórnak, Hathalom, 1901. augusztus 29., OSzK Kt, Fond V/253, 12. levél.

egy nagy kérdő jelet irt a recipisse azon helyére, hová azt kellett volna be vezetnie: honnét jött a levél? Miután így puszta helyről mindig a másnapi postával megy vissza az alá irt vevény, én –, a levél elolvasása után azt irtam a kérdő jel alá a vevényre »Tartalma után ítélve: valamelyik örültek házából. –« ... Azt szeretném tudni: hol lett rá vezetve a borítékra, hogy »a levél anyag közt találatott«... Alá írva különben így volt »tisztelő hű hazafia Nagy Elek« [.]. Ennek az urnak a fantáziájához képest, Antal Jánosné ártatlan bárányka... Hanem az tetszik nekem benne, hogy ez is igen sokat foglalkozik a pénzzel... és azt is egyik nagy vétekkül panasolja fel »a vén zsidó asszony«ról,¹⁵ hogy »3 takarékpénztárban is van már pénze«... Mintha takarékoskodni s tőkepénzt gyűjteni csak azoknak volna a privilegiuma, kiknek »tisztelő hű hazám fia Nagy Elek« épen meg engedi... Azért hallgattam ennyi ideig, mert szerettem volna ezt a csufszágot egészen említetlenül hagyni... de miután maig sem tudott kikopni emlékezetemből... a becses levél meg köszönését pedig tovább nem halaszthatom – most már át eszem a panason... majd így tán hamarabb megszabadulok a kellemetlen rá emlékeztéstől is.”¹⁶

Váli Mari emlékiratában szintén említette a leveleket: „gondoskodtak róla ismeretlen jóakaróim, hogy időnként legyen részem a bánkódásban vagy legalább is a bosszankodásban: anonym leveleket küldve a címemre: mindenféle olyan hírek leírásával, amikkel Bellát és családját óhajtották előttem legyalázní... E levelek érkezésénél legjobban bosszantott a kérdés: honnét ismer engem e névtelenül küldött ocsmány tudósítások írója? s miért tartja éppen azt szükségesnek, hogy én vegyek tudomást az általa leírtakról?...”¹⁷ Váli egy svábhegyi látogatás alkalmával négy szemközt elolvastatta Jókainéval a Nagy Elek által írt „gyalázatosan rágalmozó levelet”, amely meglehetősen felkavarta a fiatal feleséget.¹⁸ Noha Váli bevallása szerint nem szerette volna, hogy a levelekről az idős Jókai is tudomást szerezzen, Nagy Bella szóvá tette az ügyet a férje előtt, aki arra kérte unokahúgát, hogy küldje el neki a két iratot:

„Bellácskám elmondta nekem annak a levélnek a tartalmát, amit Te neki megmutattál. Dacára annak, hogy az efféle örült rágalmozásnak én semmi jelentőséget nem tulajdonítok, s úgy gondolom, hogy Te sem találsz bennük semmi emlékezetben tartásra méltót, mégis nagyon szeretném, ha azt a két levelet (az Antal Jánosné és a Nagy Elek-félét) nekem eredetiben elküldenéd, én hiszem, hogy ráismernék az írásra, akinek ebben nagy gyakorlatom van, s jövőre alaposan elvonném a kedvét a rágalmozó levelek koholásától azok szerzőjének. Kérlek nagyon, hogy küldd el azokat nekem, s azután, ha visszaküldöm, semmisítsd meg, nehogy valamikor illetéktelen kézbe kerülhessenek, nem érdemlik azok, hogy az erekyéid közt tarogasd.”¹⁹

Váli Mari eleget tett a kérésnek, Jókai pedig ugyancsak egy hozzá intézett levélben somáza véleményét: „Mind a két levél ugyanazon boszorkánykonyha kotyvaléka, amelyikből az 1899 november 9-i levél, (igaz, névaláírással) előkerült. Ugyanazok a koholt hírek, hazugságok, az az észjárás, az a kitűzött cél: engemet a feleségemtől elidegeníteni.

¹⁵ Nagy Bella édesanyjáról, Grósz Mórné Flamm Éváról.

¹⁶ Peti Józsefné Váli Mari Jókai Mórnak, Hathalom, 1900. október 25., 16. levél [mellékelve hozzá a küldött boríték].

¹⁷ Váli Mari: *Emlékeim Jókai Mórról*. S. a. r. Lukácsy Sándor, Budapest, Szépirodalmi, 1955, 413.

¹⁸ Uo., 441.

¹⁹ Jókai Mór Váli Marinak, Svábhegy, 1901. június 24. Idézi: Váli: i. m., 443–444.

Téged szemeltek ki erre médiumnak, aki az ilyen rágalmak folytán belém ojtad azt a kórányagot”.²⁰

A rágalmazó levelek ügye még hónapokkal később is nyugtalanította a házaspárt, hiszen ugyancsak Válitól tudható, miszerint Nagy Bellát olyannyira sértette az eset, hogy nyilvánosságra akarta hozni az írásokat, azonban a közzétételről igyekezett lebeszélni őt: „Bellától nem helyeslem, hogy ezeket az ocsmány, ronda leveleket közölni akarta! hisz ezzel csak *haszon nélküli* izgalmat és bosszúságot okozhat! mert – *szerintem* – ha ezek eredetét kutatja az ember; már részben czélt ért gyalázatos írójuk”.²¹ A két levél kétségtelenül feszültséget szított a családtagok között, ugyanis egy hónappal később Válinak magyarázkodnia kellett amiatt, hogy miért továbbította őket Jókainénak: „Hogy én mennyi értéket tulajdonítottam azoknak a piszkos papirosoknak, legjobban mutatja az: hogy csak Bellának hoztam tudomására s az ő kívánsága nélkül, kedves Móricz bátyám soha sem ismerte volna meg a tartalmukat”.²²

A névtelen levelekkel való zaklatás nem számított unikális jelenségnek, sőt az egy-egy személy felé irányuló rágalmazáson túl a levélküldözgetés rendszere néhány esetben hatalmas méreteket öltött. A *Magyar Nemzet* 1900. szeptember 11-i számának címlapján jelent meg egy cikk Lipcsey Ádám tollából, amely szerint a névtelen levelekkel való üzérkedés és rágalmazás egy egész város társadalmi életét behálózta és megkeserítette:

„Egy előkelő, nagy vidéki városban jártam a minap, melynek egész társadalmi életét fenekestől felforgatja egy vagy több imposztor, aki immár 8–9 hónap óta úzi a névtelen levelezés alávaló sportját, anélkül, hogy a postán szétküldözött, ablakon bedobált 2–300 névtelen levél után a kilétére rá bírnának jönni. Az eset, mint társadalmi jelenség, érdemes a nyilvános megbeszélésre. A névtelen levelek, melyek az illető város egész szereplő társadalmát behálózzák, szembeszökően egy kézírással czímezvék. A képzelhető legbrutálisabb trágárságok, képtelen vádak és gyanúsítások tömegét zúdítyják közbecsülésben álló férfiak, nők, sőt ártatlan, serdülő leányok ellen.”²³

A szóban forgó város valószínűleg Kolozsvár volt, ugyanis 1900 őszén a *Magyar Polgár* több cikkben is arról számolt be, hogy a lakosok névtelenül írt, rágalmakkal teli leveleket és levelezőlapokat kaptak.²⁴ 1901 tavaszán a probléma még mindig aktuálisnak bizonyult, és a rendőrség csupán távlatilag ígerte meg az ügy felgöngyölítését.²⁵ Külön pikantériát kölcsönzött az esetnek, hogy a kolozsvári színház a botrány ideje alatt, 1900. október 18-tól kezdődően Maurice Desvalieres és Antony Mars *Névtelen levelek* című bohózatát játszotta.²⁶

1902 márciusában a *Pécsi Napló* szerkesztői ugyancsak felháborodásukat fejezték ki a városukban elharapódzó rágalmazási ügyek miatt: „A társadalom legveszedelmesebb kreatúrái a névtelen levélírók. [...] A névtelen levelek kultusza egyre terjeszti fertőző anyagát a városban úgy, mint a vidéken. A mód rendszerint az, hogy otromba vádakkal, a legnagyobb raffineriával összeválogatott aljassággal tele írnak néhány oldal papirost, és azt elküldik a férjnek, hogy olvassa el a hitvese bűnlajstromát, hogy képtelen, koholt

²⁰ Jókai Mór Váli Marinak, Svábhegy, 1901. július 5. Idézi: Váli: i. m., 444–445.

²¹ Peti Józsefné Váli Mari Jókai Mórnak, Hathalom, 1901. június 26., OSzK Kt, Fond V/447, 24. levél.

²² Peti Józsefné Váli Mari Jókai Mórnak, Hathalom, 1901. július 20., OSzK Kt, Fond V/447, 25. levél.

²³ Lipcsey Ádám: Névtelen levelek. *Magyar Nemzet*, 1900. szeptember 11., 1.

²⁴ N. n.: Névtelen levelek és levelezőlapok. *Magyar Polgár*, 1900. október 24., 7.

²⁵ N. n.: Névtelen levelek. *Magyar Polgár*, 1901. március 2., 6.

²⁶ N. n.: Nemzeti Színház. *Magyar Polgár*, 1900. október 17., 7.

pletykákkel esetleg megbontsanak egy békés házasságot”.²⁷ Hírlapi beszámolók alapján Debrecenben éppen 1901-ben történt egy incidens, amely során a levelek miatt nem csupán a házasság hiúsult meg, hanem a menyasszony is öngyilkos lett.²⁸ A rágalmazás eme névtelen módja tehát több esetben is összefüggött a házasság megakadályozására irányuló igyekezettel, így nem meglepő, hogy Jókai rosszakarói is ehhez az eszközhöz folyamodtak, miközben rendszeresen elősegítették a remélt válással kapcsolatos pletykák terjedését is.²⁹

A névtelen levelek okozta sérelem Jókai több, ekkortájt keletkezett művében is megjelenik. A közvélemény által tévesen elítélt és megbélyegzett asszony sorsát megjelenítő az *Egetvívó asszonyszívben* – amelynek első fejezetei számos életrajzi áthallást tartalmaznak – Ungvári Katalin és Baranyi Miklós házasságát szintén olyan anonim levelekkel próbálják meg ellehetetleníteni, amelyek a menyasszonyt „minden ocsmány bűnnel, fajtalansággal” vádolják.³⁰ Jókai utolsó befejezett regényében, a *Börtön virágában* ugyancsak felbukkannak az ártatlan nő erényét kétségbe vonó „pasquillok” és „mocskos fescenninák”, amelyek kapcsán az író sokatmondóan a magánleveleiben több ízben használt *boszorkánykonyha* kifejezést alkalmazza: „Ez a specialitása a magyar társaséletnek. Névtelen levelekkel halálra sértegetés. [...] Ismerem a boszorkánykonyhát, ahol ezt a mérget főzik. [...] De nem fognak célt érni”.³¹ Jókai vívódását és dühét a rágalmazással kapcsolatban a legteljesebben *A vakandok* című versben fejtette ki. Az egyszerű allegóriára épülő költeményben az idilli családi fészket jelképező virágoskertet a föld alatt titkon érkező vakond túrja szét:

Czudar állat a vakandok,
Még a formája is undok
Titokban túr a föld alatt
Nem láthatni, hogy hol halad,
Csak a mikor a pázsiton
Kupacgot túr gyáván titkon,
Virág ágyamat szétdúlja,
Munkámat kezddhetem újra.
Vakandok áskálodása,
Csak emberben lehet mássa.
Az alattomos turkáló:
Anonim levél firkáló!
Már engedj meg kegyelmes úr
Ha a virágágyamba túr
Én nem hagyom a virágom:
Ásós botommal szétvágom!

Jókai, aki második házasságával kapcsolatos műveiben számos esetben élt az allegória eszközével – például *Az utolsó ablak* című keleti regében³² vagy a *Czigánykirály és a tündér-*

²⁷ Horváth Amadeus: Névtelen levelek. *Pécsi Napló*, 1902. március 19., 3.

²⁸ N. n.: A névtelen levelek. *Pesti Napló*, 1901. május 6., 4.

²⁹ Például: Sente Lajos id. Hegedüs Sándornak, Budapest, 1902. október 9., PIM Kt, V. 6061/15. Közli: F. Almási Éva (szerk.): „...az őrületek házába akartatok záratni”, 145.; Feszty Árpádné Jókai Róza, Végrendelet törvénytelenítése, A Feszty Árpádné – Jókai Mórné Nagy Bella közötti perek iratanyaga, PIM Kt, V. 5238/18.

³⁰ Jókai Mór: *Egetvívó asszonyszív*. S. a. r. Molnár József, Budapest, Akadémiai, 1974, 77.

³¹ Jókai Mór: *Börtön virága*. S. a. r. Oltványi Ambrus, Budapest, Akadémiai, 1974, 131.

³² Jókai Mór: *Az utolsó ablak*. Keleti rege. Szerk. Tábori Kornél, *Pesti Hírlap*, 1922. február 22., 3–4.

*királyné*³³ című mesében –, e vers esetén explicit módon kulcsot adott az értelmezéshez,³⁴ a vakondot feleltetve meg az áskálódó levélírónak. Ennek ellenére *A kert* szerkesztősege egyfajta „naiv olvasat” felől közelítette meg a művet, amikor beszámolójában kizárólag Jókai közismert kertészeti szenvedélyét jelölte meg a szöveg ihletforrásaként: „Ez a vers, melyet alább közlünk, szintén eléggé bizonyítja, hogy Jókai Mór mennyire szerette a virágokat, mily atyailag gondoskodott róluk még akkor is, midőn talán már érezni kezdte, hogy nemsokára itt kell hagynia virágait, növényeit, melyeknek titkait, suhóságát csak ő értette, csak ő tudta mit mondanak azok. Alkalmasint ez készítette őt arra, hogy az utolsó perczben is tollat ragadjon s védelmezze bennük a virágágyakat és virágot, amelyek neki oly kedvesek voltak”.³⁵

Abban, hogy az interjú nyomán a szöveg Jókai utolsó költeményeként jelent meg, minden bizonnyal egyrészt a szenzációkeltés iránti szerkesztői vágy, másrészt az a jelenség játszott szerepet, amelyet Szilágyi Márton „utolsóvers-szindrómának” nevezett: az életművek értelmezésekor rendszerint megjelenik az igény az utolsó vers ismerete és kiemelése iránt, amely által „az egész konstrukció szép és lekerekített jelentést kaphat”.³⁶ Az erre való törekvést jól tükrözi, hogy nem sokkal Jókai 1904. május 5-én bekövetkezett halálát követően például már a *Tolnai Világlapja* közölte a *Nagypénteki hangulat* című költeményt mint a „legutolsó kéziratot”, amelyet Jókai „a Budapesti Ujságírók Egyesülete Almanachja számára írt”,³⁷ illetve az *Uj Idők* májustól szeptemberig folytatásokban jelentette meg a *Börtön virágát* mint „a nagy költő utolsó regényé”-t.³⁸

Jókai életének utolsó hónapjait 1903. november 21-től 1904. április 17-ig Nizzában töltötte feleségével és annak családjával, erről az időszakról pedig viszonylag kevés vonatkozó dokumentum áll rendelkezésre.³⁹ A fennmaradt források alapján 1904. március végén, április elején Jókai két verset is írt, egyiket nagypéntek alkalmából, a másikat egy fiatal hegedűművész, Kun Árpád játékának hallatán – tehát az utolsóként beazonosítható vers az életműben vagy a *Nagypénteki hangulat*, vagy *A csodagyermek* című költemény lehet. Az előbbi kéziratán az 1904. március 30-i datálás szerepel, az utóbbi pedig nagyjából egy időben keletkezett egy, a csodagyermekként számontartott Kunról szóló tárcával, amely 1904. április 3-án jelent meg a *Magyar Nemzet* címlapján,⁴⁰ és amelyet Jókai egy március 29-ére datált levéllel elküldött a *Vasárnapi Újság* szerkesztőjének is.⁴¹ Mivel a tárca megírásához használt jegyzetek a költemény fogalmazványán szerepelnek, a két szöveg keletkezési ideje minden bizonnyal közel esik egymáshoz. Kétséget kizáró filológiai adatok híján azonban egyelőre nem állapítható meg, hogy a két vers kronológiailag milyen sorrendben keletkezett, ahogy az sem, hogy Jókai e műveket követően írt-e további költeményeket. A Jézus keresztthalálának napjára írt vers zárópozícióba kerülése egyértelműen szimbolikus töltettel ruházná fel az életmű befejeződését, úgy, ahogy *A csodagyermek* végpontként történő kijelölése is, amely költeményben a lírai én az alvilág királyával állítja párhuzamba helyzetét, és végül meghajol az Orpheusra emlékeztető gyermekművész előtt. Bármennyire is csábítóak azok az értelmezési lehetőségek, amelyek ebből az irány-

³³ Jókai Mór: Czigánykirály és tündérkirályné. *Az Újság*, 1911. december 24., 1–4.

³⁴ Az utalást már az özvegyet Fényessel szemben védelmező Vészi József is felfejtette: Vészi József: *Hiénák Jókai sírján*. Budapest, Révai és Salamon könyvnyomdája, 1904, 35.

³⁵ Jókai Mór: A vakandok. *A kert*, 1906. július 1., 413.

³⁶ Szilágyi Márton: Egy Arany-szöveg és az „utolsóvers-szindróma”. *Kalligram*, 2019/12, 94.

³⁷ Jókai Mór: Nagypénteki hangulat 1904. *Tolnai Világlapja*, 1904. május 22., 640.

³⁸ *Uj Idők*, 1904. május 8. – 1904. szeptember 25.

³⁹ A kérdéses időszakról lásd bővebben: Fülöp Dorottya: Mi történt Jókai Mór utolsó regényeivel? Tervek, töredékek, befejezett művek. *Irodalomismeret*, 2024/3, 54–68.

⁴⁰ Jókai Mór: Kun Árpád, a csodagyermek. *Magyar Nemzet*, 1904. április 3., 1–2.

⁴¹ N. n.: Jókai és a „Vasárnapi Újság”. *Vasárnapi Újság*, 1904. május 8., 328.

ból közelítenek a művekhez, egyelőre csak az „utolsóvers-szindróma” készíthetne arra, hogy a teljes életmű szimbolikus határköveinek tekintsük őket. Ehelyett lényegesebb számantartani egy Jókai által is kiemelt összefüggést, amelyet az említett versek erősítenek. Függetlenül attól ugyanis, hogy pontosan melyik az utolsó vers, az elsősorban íróként közismertté vált Jókai pályájának kezdetétől a végéig jelen voltak a költemények: kilencéves korában megjelent első publikációit a *Regélő Pesti Divatlap*-ban és a *Társalkodó*-ban két gyermekkori vers képezte,⁴² utolsó önéletrajzát verses formában írta meg *Életem* címmel,⁴³ a halálát megelőző években pedig egy kötetre menő szerelmes verset írt második feleségéhez. Ily módon az életmű a lírai kísérletek révén mégiscsak egyfajta lekerekítettséget kapott, amelyet maga Jókai is érzékelt, hiszen utolsó születésnapja alkalmából írt „79” című költeményében életútját egy jóslat beteljesedéseként összegezte,⁴⁴ amelyet az első versének kinyomatásakor, vagyis az irodalmi pályán való elindulás pillanatában rendelt el számára a Mindenható, eleve sorsába írva idős korában kötött második házasságát – és amely jóslatot szintén fontosnak tartott verses formában feleleveníteni.

⁴² Fülöp Dorottya: Jókai Mór első, folyóiratban közölt versei. *Irodalomismeret*, 2021/1, 90–98.

⁴³ Török: i. m. Lásd még: Fülöp Dorottya: A tizenharmadik. *Jókai Mór Életem című verses önéletrajzáról*. *ItK*, 2024/1, 96–110.

⁴⁴ Jókai Mór: „79”. In: Jókai Mór költeményei Nagy Bellához, OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 34–35. folio. Lásd még: *Magyar Nemzet*, 1904. február 24., 1.